

Okupuotas juokas: humoro fenomenas Holokausto kontekste

Edukatorius Paulius Aleksandravičius

Praėjusiais metais Kauno IX forto muziejus inicijavo ir organizavo tyrimą, kurio metu į Holokausto istorijos šaltinius bei to meto įvykius aprašančią literatūrą pažvelgta ieškant juose humoro apraiškų. Klausta, kokius turinius ir formas įgijo juokas, kaip reiškesi ir funkcionavo humoras, atrodytų, su jokių komiškomu nesuderinamame Holokausto kontekste. Tyrinėjimus savotiškai vainikavo atviroji paskaita „Okupuotas juokas: humoro fenomenas Holokausto kontekste“, 2022 m. vasarą surengta Kauno IX forto muziejuje. O dabar, minint Tarptautinę Holokausto aukų atminimo dieną, medžiaga pateikiama straipsnio pavidalu.

Fenomenai ir fenomenologija

Visų pirma, pradžioje, reikėtų apibrėžti metodologinį pagrindą, kuriuo buvo remtasi. Pavadinime matomas žodis – *fenomenas*, taigi tasai prieigos būdas – *fenomenologija*. Fenomenologija čia tinkama ne tik metodologiškai, bet, galima sakyti, ir turinio prasme, tematiškai. Du asmenys – dvi iš trijų fenomenologijos teorijos kertinių figūrų – yra tapę nacionalsocialistų iniciuoto antisemitizmo bei Holokausto aukomis.

Fenomenologija radosi kaip simptomas, kaip atsakas į tuometines pasaulį apimančias įtampas. Fenomenologijos pradininkas – žydų tautybės vokiečių

filosofas Edmundas Huserlis (*Edmund Husserl*, 1859–1938). Jis laikomas naujosios filosofijos metodo, turėjusio sugrąžinti stabilumą yrančiai civilizacijai, kūrėju. Huserlio filosofija – *fenomenologija* – yra linkusi apibrėžti objektus ar dalykus, į kuriuos galima žiūrėti ne kaip į daiktus savaime, bet kaip į formuojamus ar „(nu)matomus“ sąmonėje. Fenomenologija yra santykis: santykis tarp mąstančiojo subjekto (žmogaus) ir jo aplinkos. Mąstymo veiksmas bei mąstomasis objektas yra susiję bei priklausomi vienas nuo kito. Fenomenologija tyrinėja reiškinius – fenomenus – ne tokius, kokie jie kaip nors „objektyviai“ yra, bet tokius, kokie jie atsiveria žmogaus sąmonei. Dėl amžiaus ir dėl ligos (nuo kurios jis mirė 1938 m.) Huserlis gan anksti pasitraukė iš akademinės veiklos, bet net ir iš išėjusio į pensiją Huserlio nacionalsocialistai 1936 m. atėmė profesoriaus vardą. Jis tapo nacių propaguoto antisemitizmo auka.

Fenomenologijos pamatus klojo dar viena Holokausto auka – Huserlio studentė ir doktorantė, vėliau – jo padėjėja ir bendradarbė Edita Štein (*Edith Stein*, 1891–1942). Ji tyrinėjo filosofinę *įsijautimo* problematiką bei josios aspektus. Bedirdama akademinį darbą, ji susipažino su krikščioniškosios filosofijos idėjomis, atsivertė į katalikybę ir įstojo į seserų karmeličių ordiną. Mėginant ją saugoti nuo žydų persekiojimų, ji buvo perkelta į vienuolyną Nyderlanduose, bet ten 1942 m. rugpjūčio 2 d. ją areštavo gestapo pareigūnai ir tikriausiai vos po savaitės ji žuvo Aušvico koncentracijos stovykloje. Katalikų Bažnyčioje Edita Štein pripažinta šventaja ir vadinama jos vienuolišku vardu – Šventojo Kryžiaus Teresė Benedikta.

Trečioji fenomenologijos „grand-figūra“ – prancūzų filosofas Morisas Merlo-Ponti (*Maurice Merleau-Ponty*, 1908–1961). Jis išplėtė pirmines Huserlio idėjas, kai kur sušvelnindamas filosofinius kategoriškumus ir apšlifudamas aštresnius kampelius. Pagrindinis Merlo-Ponti veikalas, dar vadinamas jo

opus magnum, – „Juslinio suvokimo fenomenologija“. Galima sakyti, jis universalizavo fenomenologiją. Fenomenologija, akcentuodama patirtį, išplėtė filosofijos akiratį – jame gali būti visa, kas *gali* būti. Merlo-Ponti fenomenologija vadinama *egzistencine* – tai patirtį akcentuojanti fenomenologija: filosofijai, mąstymui dingstį gali teikti teikti *visa*, su kuo žmogus kaip nors susiduria ar susitinka: matymai ir girdėjimai, jausmai ir būsenos ir kt. O nuo žmogiškosios egzistencijos neatskiriamas juoko fenomenas, dar daugiau – juokas vien tik tai žmogui būdingas.

Juokas, humoras, komiškas

Pirmasis fenomenologijos priesakas – grįžti prie „pačių daiktų“, taigi metas gręžtis prie paties juoko. Kas yra juokas? Klausimas paprastas, bet sykiu ir sudėtingas, kai imama žiūrėti atidžiau.

Juokas yra įgimta žmogaus savybė: juokas, o drauge su juo ir humoras bei komiškas, gali rasti tik iš to, kas yra griežtai *žmogiška*. Tokį teiginį postulavo didysis juoko filosofas Anri Bergsonas (*Henri Bergson*, 1859–1941)¹, su juo sutinka praktiškai visi juoko teoretikai. Su juoku ir humoru žmonės susiduria kiekvieną dieną, įvairiausiose situacijose, tai reiškiniai, lydintys mus socialiniame gyvenime, namų aplinkoje ir skleidžiami per žiniasklaidą. Galima netgi išskirti juokaujančio ar besijuokiančio žmogaus tipą – *homo ridens*. *Homo ridens* juokauja įvairiais būdais, iš to randasi įvairūs komiškos raiškos žanrai: teatro (komedija, farsas, parodija, tragikomedija, satyra, *stand-up*), literatūros ir folkloro (anekdotas, mįslė, humoristiniai posakiai, melo pasakos, komiškos dainelės ir t. t.), vizualinių

---

¹ Žr. Henri Bergson, *Juokas*, Vilnius: Vaga, 2014, p. 16.

menų (karikatūra, komiškos reklamos, *memai* ir pan.), muzikos (komiškos operos, operetės, komiškos dainos) ir t. t.²

Paminėtų žodžių – *juoko, humoro, komiškumo* – apibrėžimus galima visai nesunkiai pasitikrinti Lietuvių kalbos žodyne arba Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje. Dabar to nedaroma, nes kaip tik siekiama išsilaisvinti iš atribojimų, skirčių. Kviečiama žvelgti plačiau, į didesnę, bendresnę paveikslą. Bet koks terminologinis įrėminimas atrodytų sintetinis, dirbtinis, todėl minėtieji žodžiai čia vartojami ne kaip griežtai apibrėžtos sąvokos, o veikia kaip kontekstiniai vienas kito sinonimai.

Juoko objektai yra įdomūs dėl to, kad jų vertinimas yra subjektyvus: kas juokinga vienam žmogui, kitam gali atrodyti, pavyzdžiui, nuobodu, o trečią netgi gali įžeisti. Humoras keičiasi ir prisitaiko prie žmonės supančio konteksto ir jų poreikių³. Pastarasis teiginys įgalina kalbėti apie humorą Holokausto kontekste.

Juoko *humaniškumas*

Juokas lydi žmogų nuo pat gimimo – asmeninėje ir socialinėje aplinkoje. Dauguma psichologų sutartinai pabrėžia prigimtinių žmogaus polinkį juokauti ir juoktis. Įrodyta, kad juoko mechanizmai visų žmonių smegenyse yra aktyvūs nuo gimimo: juokiasi net akli ir kurti vaikai. Juokas – tai antroji kūdikių vokalizacijos apraiška (po verksmo). Taigi galima visiškai laisvai kalbėti apie juoką kaip apie įgimtą, o ne socialiai įgyjamą įgūdį. Kitaip tariant – juokas yra prigimtinis žmogaus gebėjimas, kurį toliau formuoja socialinė aplinka⁴. Juoko jungtys bei saitai su žmogaus prigimtimi suponuoja tai, kad

---

² Salomėja Bandoriūtė, *Homo ridens: juokaujančio žmogaus fenomenas šiuolaikinėje Lietuvoje*, Daktaro disertacija, Vilnius, 2017, p. 1, prieiga internetu: <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:23218556/datastreams/MAIN/content>

³ Ibid., p. 3.

⁴ Ibid., p. 8.

juokas gali padėti išsaugoti žmogiškąją prigimtį arba prigimties žmogiškumą net ir labiausiai nužmoginančioje aplinkoje ar situacijose. Vienas to pavyzdžių – Toivio Blatto liudijimas, publikuojamas britų istoriko Laurence Rees knygoje *Aušvicas: Naciai ir „Galutinis sprendimas“* (žr. p. 178–179).

1943 m. rudenį rytinėje Lenkijos dalyje buvo įkurta Sobiboro mirties stovykla. Toivis Blattas buvo vienas iš žydų, atgabentų į Sobiborą iš rytų Lenkijos Izbicos miestelio. Mirties stovykloje Sobibore Toivis Blattas, kaip pats sako, per vieną valandą, per tą pačią minutę, neteko tėvo, motinos ir dešimtmečio brolio. Pats penkiolikmetis Blattas tuo metu buvo atrinktas į nedidelę grupelę žydų, galėsiančių dirbti stovykloje. Nepraėjus nė valandai po atrankos, jis susitiko bičiulį vardu Józekas, atvykusį į Sobiborą jau anksčiau. Józeko tėvas buvo atrinktas darbui, mat buvo dantistas, o sūnui leista tapti jo „padėjėju“. Blattas pasakoja: „Mums vaikštinėjant už barakų, pamačiau žmones: vienas grojo smuiku, kitas – lūpine armonikėle, greta jų šoko pora. „Józekai, – tariau, – aš nesuprantu. Esate mirties stovykloje. Kaip galite taip elgtis? Kaip galite šokti?“ Jis atsakė: „Toivi, mes šiaip ar taip gyvename jau ilgiau, nei turėtume. Ir vis vien mirsime. Matai tuos dūmus? Tavo tėvas, brolis, motina pavirto dūmais. Ir mes pavirsime. Tad koks skirtumas? Ar turėtume visi ant rankų nešioti juodus raiščius? Tuomet čia neišgyventume nė dienos!“⁵

Kaip čionai funkcionuoja juokas, linksmybės? Visa tai padeda (iš)būti, išlikti žmogumi. Žinomas posakis skelbia, kad „gyvename kartą, bet kiekvieną dieną“. Tą klaidią kiekvieną dieną mirties stovyklos košmare išgyventi pagelbėjo juokas, susikurtos džiaugsmo akimirkos, pasilinksminimų momentai.

---

⁵ Laurence Rees, *Aušvicas: Naciai ir „Galutinis sprendimas“*, Vilnius: Kitos knygos, 2021, p. 179.

Nacistinės politikos tikslas buvo sunaikinti žydus apskritai, ir tai naciai darė visais įmanomais būdais. Getuose, koncentracijos stovyklose, kalėjimuose kalinami žydai patyrė *dehumanizaciją* (nužmoginimą): pažeminimą, žodinių, seksualinį ir fizinį smurtą, atskyrimą nuo artimųjų, nuolatinę mirties grėsmę, siaubingas gyvenimo ir higienos sąlygas, badą ir absoliutų beviltiškumą. Žmonės pradėjo jaustis „kitokiais žmonėmis“, kai kada net „ne žmonėmis“⁶. Holokausto metu ir suaugusieji, ir vaikai juto niekinamą požiūrį į save. Jie juto, kad iš jų galutinai atimamas jų tapatumas, jie nebuvo laikomi ir nesijautė žmonėmis. Buvo nužmoginami iki pat kūniško lygmens. Norėdami sunaikinti tapatumą naciai koncentracijos stovyklose išduodavo vienodą uniformą, visiems nuskusdavo plaukus. Žmonės tapdavo panašūs vieni į kitus. Iš jų atimdavo vardus ir duodavo numerius⁷. Ir juokas buvo *žmogiškumo* triumfas, kai po ilgų kančių ir pažeminimų žmogus pasijunta visavertis, laisvas. Vis dar galintis ir gebantis juoktis. Nacistinė politika iš dalies pasiekė savo tikslą sunaikinti žydus: nors ir nesunaikinusi iki galo, bet paversdama visaverčius žmones nužmogintomis būtybėmis. Asmenys buvo naikinami ne tik fiziškai, bet ir morališkai, todėl jų pastangos išlaikyti orumą buvo kovos prieš nacius būdas. Kai aplinka buvo žeminanti, jiems buvo svarbu išlaikyti vidinę pagarbą sau⁸.

Juoko psichologiškumas

Biologinis juoko pagrindas – poreikis juoktis, kad įvyktų savotiškas „apsivalymas“ nuo neigiamų minčių ir aplinkybių nulemtu jų užgniaužimo savyje⁹. Taip atsiskleidžia juoko turima *psichohigienos* funkcija. Humorą veikia kaip žmogaus psichologinio apsivalymo būdas. Šitaip humoras tampa

---

⁶ Ruth Reches, *Holokaustą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimas*, Vilnius: Slinktys, 2020, p. 112.

⁷ Ibid., p. 113.

⁸ Ibid., p. 116.

⁹ Salomėja Bandoriūtė, *Op. cit.*, p. 33.

dviprasmišku ar netgi paradoksaliu reiškiniu, kuriame persipynę juokas ir verksmas, sudarantys galimybę atsipalaiduoti¹⁰. Juoko ir verksmo sampyna atveda prie žinomo frazeologizmo: „Juokas pro ašaras“. Kaip to iliustraciją Vilniaus geto kalinio Grigorijaus Šuro užrašuose galima rasti tokias eilutes: „[N]orėdavai džiaugtis ir verkti. Ko gero, teisūs yra tie, kurie gyvena taip, lyg košmaro nebūtų [...]“¹¹.

Paminėjus Vilniaus getą, neįmanoma apeiti garsiojo Vilniaus geto teatro fenomeno. Vilniaus geto teatras pirmąjį spektaklį parodė 1942 m. sausio mėn. 18 d. Kam kilo mintis įkurti geto teatrą, nėra visiškai aišku. Vieni teigia, kad tai buvo jame gyvenusių aktorių, kiti – kad tai buvus geto policijos ir jos vadovo Jokūbo Genso idėja. Bet kuriuo atveju, idėja buvo kontroversiška. Vis dėlto teatras veikė ir buvo labai populiarus. Per metus buvo parodyti 111 įvairių žanrų spektaklių, parduota beveik 35 tūkst. bilietų. Už juos surinkti pinigai buvo skiriami bendriems geto reikalams ir sunkiausiai gyvenantiems paremti. Prisimindama Vilniaus geto teatrą, buvusi geto kalinė Rachilė Margolis (1921–2015) kalbėjo: „Čia buvo išpjautos valandėlės iš to baisaus gyvenimo. Norisi, norisi truputį pasijuokt, norisi užsimiršt... užmiršti, kad aplink sienos, vartai...“¹².

Dešimtys tūkstančių parduotų bilietų ir nuolat sausakimša salė nekelia abejonių, kad teatras buvo labai populiarus, nepaisant baisios kasdienybės, o gal būtent dėl jos?.. Taip skleidžiasi dar viena juoko funkcija, – susijusi su pirmesniaja (*psichohigiena*), bet ir besiskirianti

---

¹⁰ Ibid., p. 136.

¹¹ Grigorijus Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, Vilnius: Leidykla ERA, 1997, p. 57.

¹² *Tūkstančių dėmesį pritraukęs Vilniaus geto teatras: „ar galima daryti teatrą kapuose?“*, parengė Žydų kultūros paveldo kelio asociacija, prieiga internetu: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1097304/tukstanciu-demesi-pritraukes-vilniaus-geto-teatras-ar-galima-daryti-teatra-kapuose>

nuo jos. Tai – *nejautrumas*, arba *širdies nuskausminimas*, *širdies anestezija*. Ką tik pateiktoje Rachilės Margolis ištaroje raktiniai to žodžiai susiję su troškimu užsimiršti: atitolti nuo tuometinės geto kasdienybės ir nors trumpam pamiršti ją.

Nejautrumas paprastai lydi juoką. Galima tarti, abejingumas yra natūrali juoko aplinka: atrodo, kad komiškumas didžiausią poveikį gali padaryti tik, taip sakant, krisdamas ant aplinkai abejingos žmogaus vidujybės. Didžiausi juoko priešai – emocija, jausmas ir įsijautimas, atjauta¹³. Visada jautrios sielos, negebančios bent akimirkai atsiriboti nuo gyvenimo, kuriame kiekvienas įvykis iššaukia emocinį atgarsį, juoko išvis nepažinotų ir nesuprastų. *Širdies anestezija* reiškia „neutralios zonos“ įsteigimą, kur gyvenimo aplinka bei situacijos yra tik reginiai, bet ne reiškiniai, kuriems reikia užuojautos¹⁴. Skamba šiek tiek ciniškai, tačiau tai realu, besijuokianti sąmonė tik taip funkcionuoja. Dabar atsitraukite, žiūrėkite į gyvenimą tik kaip abejingas stebėtojas: daugelis dramų išvirs į komediją. Taigi, kad išgautų visą savo poveikį, komiškumas reikalauja kažko panašaus į trumpalaikį širdies nuskausminimą¹⁵.

Pavyzdžiui, net apie prisiminimus, apie artimųjų netektis, apie savo gyvenimą ant mirties slenksčio Holokaustą išgyvenusieji pasakodavo su šypsena. Tokio pobūdžio *širdies nejautrumas* byloja apie pastangą atsiriboti nuo skausmingų prisiminimų¹⁶. Karo metu nuo nacių agresijos miškuose slapstęsis vyras pasakoja: „Aš pusantrų metų nesiprausiau. Buvau toks nešvarus, kad ir utelės negalėjo gyvent (*juokiasi*)“¹⁷. Tokia reakcija –

---

¹³ Henri Bergson, *Op.cit.*, p. 17.

¹⁴ Inga Vidugirytė, *Juoko kultūra: studijų knyga*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 102.

¹⁵ Henri Bergson, *Op. cit.*, p. 18.

¹⁶ Ruth Reches, *Op. cit.*, p. 123.

¹⁷ *Ibid.*, p. 124.

tarytum pagalba atsiriboti nuo traumuojančios patirties. Nepaisant to, jog po karo praėjo daugybė metų, prisiminimai apie artimųjų netektis ir savo paties balansavimą ant ribos tarp gyvenimo ir mirties liko tokie pat gyvi ir skausmingi¹⁸.

Košmariškoje Holokausto kasdienybėje humoras galėdavo virsti tam tikru gyvenimo būdu (*modus vivendi*), gelbstinčiu nuo tikro ar perdėto rimtumo, nuo gyvenimo sudėtingumo įspūdžio, nuo beprasmybės jausmo ar katastrofiškumo pajautų. Juokas tapdavo *gyvybės energija*, išskirtiniu augalu, tvirtai suvešėjusiu siaubingoje Holokausto dirvoje¹⁹.

Juoko socialumas

Juokiamasi kone visuomet kartu su kitais, pavieniui – labai retai; po vieną dažniau liūdima. Nors ir individualus, juokas nepriklauso pavienio asmeniškumo sferai, jame visuomet esama kažko visuotino, socialaus. Taigi juokas yra tam tikras *socialinis gestas*. Komiškumą regintis, humoro besiklausantis, besijuokiantis protas turi bendrauti su kitais protais. Juokas yra pagrįstas sąmonių santykiu – tarpusavio supratimu, susipratimu. Juoko suvokimas remiasi sąmonių susitikimu, susitikimų atitikiniais, atsiliepiniais, sąskambiais²⁰. Žmogus negalėtų suprasti humoro ar komizmo, jeigu jaustųsi izoliuotas. Rodos, kad juokui reikalingas aidas. Kitaip tariant, juokas visada yra grupės juokas. Taip nusakomas *juoko socialumas*, arba *socialinė juoko funkcija*²¹.

Juokas išpildo tam tikrus bendruomeninio gyvenimo poreikius. Juokas yra didelė *bendraties*, todėl jis tą bendrumą ir padėjo (ir padeda) puoselėti – ne

---

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Plg. Henri Bergson, *Op. cit.*, p. 58, 66.

²⁰ Plg. Viktorija Daujotytė, *Patirties žodynas: populiarioji literatūros fenomenologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 27.

²¹ Plg. Henri Bergson, *Op. cit.*, p. 18–19, 27.

tik išsaugoti, bet ir ugdyti, dauginti ir didinti. Juokas pagelbėjo išlaikyti vienybę, kurios koncentracijos stovyklose ar getuose kalintiems asmenims žūtubūtinai reikėjo. Daugiau ar mažiau, jie ją ir turėjo, išsaugojo.

Kauno geto gyventojus į bendruomeninius susirinkimus kviesdavo Kauno geto orkestras, laikytinas savotišku jau minėto Vilniaus geto teatro atitikmeniu, jo „sinonimu“ ar „veidrodišku atspindžiu“. Kauno geto kalinys Avrahamas Toris (*Avraham Tory*, 1909–2002) savo dienoraštiniame pasakojime liudija, kad Kauno gete žydai švėsdavo smagias, linksmas šventes – pavyzdžiui, *Simchat Tora* (išvertus tai reiškia *Šventojo Įstatymo džiaugsmą*): tądien geto ligoninėje vyko *hakafot* – šokis su Toros ritiniais; žmonės viduje buvo susirinkę švęsti *Simchat Tora* šventės, tuo tarpu žydų policija ėjo sargybą lauke ir prie geto vartų²².

Kitas pavyzdys iš to paties Avrahamo Torio prisiminimų yra glaudžiau susijęs su gete gyvenusiais vaikais. Vaikai buvo laikomi žydų bendruomenės ateitimi, tad šia visuomenės grupe gete buvo stengiamasi ypač rūpintis. Labai dažnai getuose buvo steigiami vaikų globos namai, kuriuose buvo rūpinamasi be tėvų likusiais žydų vaikais. Buvo stengtasi rūpintis ne tik vaikų fizine gerove, bet ir jų švietimu. Getuose buvo steigiamos (iš dalies ar visiškai slaptos) mokyklos, kuriose vaikai buvo mokomi ir ruošiami gyvenimui po karo. Kauno gete būdavo organizuojamos šventės, kurių metu išskirtinis dėmesys atitekdavo būtent vaikų kultūriniais pasirodymams. Apie vieną tokią šventę pasakoja Avrahamas Toris: „Beveik šimtas vaikų susirinko į salę, aidinčią nuo jų neslopino juoko. Jie tikrai džiaugiasi. Pagaliau prasideda šventė. [...] Labai gerai, kad vaikai nors akimirką galės pamiršti pilką, baimės kupiną geto gyvenimą. [...] Motinos ir vaikų globėjos sėdėjo

---

²² Žr. Avraham Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 137.

salėje džiaugdamosi scenoje vykstančiu vaidinimu. Retkarčiais jos šluostėsi ašaras. Tačiau tai buvo džiaugsmo ašaros regint, kaip nevaržomai šią akimirką reiškia jaunatvišką džiaugsmą jų sūnūs ir dukros²³.

Humoras kaip pasipriešinimo forma

Aukščiau pateiktoje citatoje Avrahamas Toris aprašo *Purim* šventę, o josios ištakos ir kilmė siejasi su dar viena juoko funkcija; tai – *pasipriešinimas*, arba *rezistencinė juoko funkcija*. Neįmanoma priešintis nebūnant vienaip ar kitaip vieningiems, todėl ši juoko funkcija neatsitiktinai eina tuojuo po juoko socialumo momentų. *Purim* šventė – diena, kai žydai švenčia jų priešo Amano pralaimėjimą Persijos karaliaus Ahasvero rūmuose V amžiuje pr. Kr. Gete gyvenusių žmonių anuometiniai priešai buvo nacionalsocialistai bei jų talkininkai, tad Avrahamas Toris rašo: „Hitleris pažadėjo, kad žydai daugiau nebešvęs Purimo. Nežinau, ar išsipildys kitos jo pranašystės, bet ši dar tikrai neįgyvendinta. Mūsų gete švenčiame Purimą naujoviškai. Ne kas kitas, o mūsų mažieji, mūsų mošėlės ir šliomelės, verčia niekais Hitlerio pažadus ir lyg niekur nieko smagiausiai švenčia Purimą. [...] Mes prisiminėme liaudies posakį, kad laikas nusineš visus šventadienius, bet Purimas išliks visados, ir mūsų priešai nepatirs pasitenkinimo“²⁴.

Pavieniai žmonės priešinosi pačiais įvairiausiais būdais. Kauno geto kalinys, mechanikos inžinierius Cvi (Hiršas) Kadušinas, rizikuodamas gyvybe, fotografavo Kauno geto vaizdus, kad nors dalis jų išliktų. Visiško sunaikinimo grėsmės akivaizdoje jam atrodė svarbu užfiksuoti Kauno geto bendruomenę ir taip pasipriešinti jei ne mirčiai, tai bent užmarščiai. Tame pačiame Kauno gete žymi menininkė Esthera Lurie tapė ir piešė paveikslus, kuriuose pavaizdavo žydų gyvenimą ir likimą. Dar viena ir asmeninio, ir kolektyvinio

---

²³ Avraham Tory, *Op. cit.*, p. 255–256.

²⁴ *Ibid.*, p. 254, 256.

pasipriešinimo forma buvo daina. Žydų dainiai visada sugebėjo perteikti ir gyvenimo tragizmą, ir absurda. Getuose visur skambėjo jidiš kalba jų sukurtos dainos. Dainavimas reiškė, kad žmogaus dvasia neįveikiama. Net sielvarto kupinos dainos buvo nepaklusnumo ir kartu vilties išraiška²⁵. Į įvardytą rezistencijos formų eilę lygia greta bei „pilnomis teisėmis“ įmanu įrašyti ir humorą, juoką.

Juokas kaip pasipriešinimo forma (juoko rezistencinė funkcija) nėra naujiena, nebuvo ji naujiena ir nacių okupacijos laiku. Humoras ir komiškas kone nuo pat civilizacijos pradžių buvo pasitelkiami kaip kovos su esamomis situacijomis įrankis, kaip būdas kritikuoti valdžią, pašiepti galingesnius. Tačiau į šį reiškinį galima žvelgti šiek tiek konceptualiau, klausiti: kas slypi už kovojančio, už besipriešinančio, už rezistencinio juoko?

Humoras neretai suvokiamas kaip pranašumas ir kaip psichologinė pergalė. Ir nesvarbu, jeigu reali ar „objektyvi“ pergalė nebūna pasiekta arba iš viso jos neįmanoma pasiekti. Juokaujantis ir besijuokiantis žmogus (*homo ridens*) patiria triumfo akimirka, leidžiančią pasijusti pranašesniau. Iš to teoriniame juoko filosofijos diskurse yra užgimusi *pranašumo*, arba *pranašiojo juoko* teorija. Pranašumo teorija pristatoma aiškinant, kad žmogus juokiasi dėl to, jog jaučia savo pranašumą prieš juoko objektą. Pranašiojo juoko koncepcija nusakoma kaip netikėtos garbės arba staigaus triumfo (plg. angl. *sudden glory*) pojūčio rezultatas²⁶. Vienas to pavyzdžių – Vilniaus geto kalinio, paauglio berniuko Icchoko Rudaševskio dienoraštyje užfiksuotas momentas: „Namuose šiandien truputį pasijuokėme. Su mumis gyvena darbininkai iš siuvelyklos, garsiosios *Schneiderstube*. Ten dirba ir mano mama. Darbininkai

---

²⁵ Martin Gilbert, *Niekada per amžius: Holokausto istorija*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2001, p. 99.

²⁶ Inga Vidugirytė, *Op.cit.*, p. 73–75.

pasakoja, kaip žydų siuvėjai sugeba rasti kalbą su vokiečiais ir gauti iš jų šiek tiek maisto. [...] Bet ir vokiečiai nebedaro didelio įspūdžio. Kai pasitaiko koks pusgalvis, vėpla, pavyzdžiui, užsimanęs kepurės, žmonės kuo rimčiausiai imasi užduoties. Atveda jam pirmą pasitaikiusį žydelį ir pristato: „Pats geriausias Lenkijos kepurininkas!“ Vokietis patiki. [...] Žydės siuvinėtojos vokiečių drabužiuose išsiuvinėja monogramas iš keturių hebrajiškų raidžių: „gzeyre“ („persekiojimas“), „tsore“ („nelaimė“), „sreyfe“ („gaisras“), „kapore“ („krūvina auka“). Visos tos istorijos – viso labo it špyga kišenėje. Bet jei tik pasitaiko proga vokiečių iškeikti ar iškrėsti jam kokią eibę, žmonės tai daro su malonumu²⁷.

Įvardytą ir aptariamąją netikėtos garbės, triumfo raišką galima iliustruoti Kauno IX forte nutikusiu įvykiu. Omenyje turima garsioji pabėgimo istorija (1943–12–25). Vis dėlto verta trumpai nusakyti jos kontekstą, pri(si)minti įvykių eigą.

Užsitęsęs Antrajam pasauliniam karui ir nacistinės Vokietijos ginkluotosioms pajėgoms (*Vermachtui*) pralaimėjus du didžiausius – Stalingrado ir Kursko – mūšius, naciai, suprasdami, kad reikės atsakyti už nužudytuosius, ėmė naikinti nusikaltimų pėdsakus. Buvo išleistas įsakymas slaptu kodiniu pavadinimu „Operacija 1005“. Operacijos užduotis – sunaikinti masinių žudynių pėdsakus taip, kad po to nebūtų įmanoma nustatyti tikslaus nužudytų žmonių skaičiaus. Nutarta aukų kūnus deginti. Nužudytųjų kūnų naikinimui atlikti buvo formuojamos specialios komandos (ypatingieji būriai, vad. „zonderkomandos“), kurias daugiausia sudarė kaliniai žydai. Devintajame forte taip pat priverstinai veikė specialus kalinių būrys, turėjęs naikinti nužudytųjų kūnus. Jis susidėjo iš 64 žmonių: 60 iš jų buvo žydai,

---

²⁷ Icchokas Rudaševskis, *Vilniaus geto dienoraštis*, Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, 2021, p. 95–96.

trys – vietiniai rusai, viena mergina – lenkė (moterų iš viso buvo keturios). Sunku tiksliai nusakyti, ką galėjo patirti ir išgyventi jie, tokį siaubingą darbą dirbdami, tačiau aišku viena – tie asmenys netruko suprasti, kad, darbams pasibaigus, jų laukia lygiai tokia pat žiauri lemtis, mat jie buvo nusikalstamos veiklos liudininkai, o liudininkų naciams tikrai nereikėjo. Taigi tie žmonės nusprendžia pabėgti: buvo galvojama keletas skirtingų pabėgimo planų, bet pasiteisino vienintelis – sėkmingasis. Koks gi tai buvo planas?

Du kaliniai, apsimesdami sergančiais, neidavo dirbti lauke (naikinti lavonų). Dėl ligos jiems buvo leidžiama dirbti kitokius, pagalbinius darbus forto viduje. Iš forto dirbtuvių pasiėmę rankinį gražtą, jie duryse išgręžė apytiksliai 350 skylučių, vieną prie kitos. Tarpai tarp skylučių buvo panaikinti metalo dilde. Ir pro pasidarytą duryse angą visi 64 kaliniai pabėgo neatsitiktinai pasirinkę gruodžio 25-osios naktį, nes tuomet buvo Kalėdos: daug vokiečių kareivių tą naktį šventė, todėl pabėgti buvo lengviau. Pasinaudoję šiomis palankiomis aplinkybėmis ir susilpnėjusia apsauga, visi kaliniai pabėgo, tačiau jų vienybė greitai išgaravo ir jie toliau bėgti pasirinko keliomis skirtingomis kryptimis. Dvi grupės buvo didžiausios. 37 žmonės pasirinko bėgti į netoliese buvusius miškus, jų planas buvo susirasti sovietinius partizanus, prisijungti prie šių būrių. Kiti patraukė į Kauno miestą, konkrečiai – į getą Vilijampolėje. 37 žmonių grupė, kuri bėgo ieškoti sovietinių partizanų, buvo susekta šunų pagalba ir sugauta. Penki sušaudyti iš karto, kiti atvežti į IX fortą ir čia sušaudyti. Karo pabaigos gyvi sulaukė tiktai 11 asmenų²⁸. Šiandien nėra nė vieno gyvo pabėgimo dalyvio; ilgiausiai gyvenęs Aleksas Faitelsonas mirė 2010 m. Tel Avive, jis yra parašęs savo prisiminimų knygą „Pabėgimas“²⁹.

---

²⁸ Žr. *IX fortas: nuo įtvirtinimo iki muziejaus*, ats. red. Vytautas Petrikėnas, Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2021, p. 114–123.

²⁹ Aleksas Faitelsonas, *Pabėgimas*, Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2019.

Pabėgimas visiškai sužlugdė nacių okupacinės valdžios pastangas paslėpti savo padarytų nusikaltimų Kaune pėdsakus. Tai – istorijos požiūriu – pats reikšmingiausias šios drąsios avantiūros padarinys. Į Kauno getą Vilijampolėje nusigavę lavonų degintojai surašė savotišką aktą apie tai, kas vyko IX forte³⁰. Dar vienu „savotiškumu“ tapo Anatolijaus Garniko piešiniai, kuriuos įmanu laikyti šios istorijos iliustracija. Garnikas nupiešęs ir karikatūrą – špygą, kurią prieš pabėgdamas pakabino ant sienos ir šitokiu būdu paliko sargybiniams.

Surašytas aktas gali būti grindžiamas noru liudyti apie matytą bei patirtą nusikalstamą veiklą. Tos siaubingos kasdienybės iliustraciniai piešiniai gali būti pateisinami pastanga plačiau nušviesti, aiškinti (apie) tai, kas vyko. Tačiau nupieštoji špyga visiškai iškrenta iš prasmės konteksto ir regisi tik kaip bereikalingas laiko gaišimas gyvybiškai svarbioje ir visomis prasmėmis įtemptoje pabėgimo situacijoje.

Garniko karikatūra yra *pranašiojo juoko* koncepcijos pavyzdys. Špyga (iš)reiškia triumfo akimirką, leidusią pasijusti pranašesniems. Žinoma, reikšmingiausias pranašumo pagrindas buvo pats kalinių pabėgimas, tačiau karikatūrą galima neabejotinai vadinti humoristine šio pranašumo išdava.

Sykiu prisiliečiama prie dar vienos komiškumo rūšies ar žanro – *karikatūros*. Garniko piešinys čia kone chrestomatiškai tinka. Filosofinė juoko teorija teigia, kad karikatūra fiksuoja ir įgyvendina tokius įvykius bei formas, kuriems nepavyko išnirti į dienos šviesą realybėje, nes buvo ar tebėra sulaikomi už juos galingesnės jėgos³¹. Akivaizdu, jog anuometinėje realybėje kaliniai (lavonų degintojai) nebūtų galėję nebaudžiamai parodyti špygos ar

---

³⁰ *IX fortas: nuo įtvirtinimo iki muziejaus*, ats. red. Vytautas Petrikėnas, Kaunas: Kauno IX forto muziejus, 2021, p. 122.

³¹ Henri Bergson, *Op. cit.*, p. 32.

kitų pašaipos ženklų juos prižiūrėjusiems nacių sargybiniams. Tik karikatūroje tai realizavosi, tik karikatūra visa tai išlaisvino. Be to, sakoma, kad karikatūros menas atskleidžia angelo nuverstą velnią³². Garniko piešinys tą puikiai reprezentuoja net ir ikonografinė prasme: nacių sargybinis karikatūros kampe atitinka kanoniniuose paveiksluose vaizduojamą gėrio jėgų (angelo arba šventojo) nugalėtąjį velnią.

Komunikacinė humoro funkcija

Tikrasis getų, koncentracijos stovyklų, viso Holokausto siaubas yra tas faktas, kad kaliniai (aukos), net jei jiems pavyko išlikti gyviems, nuo likusiojo pasaulio atkirsti efektyviau negu tuo atveju, jei jie jau būtų mirę, nes teroras priverčia užmiršti. Žudymas tampa beasmene statistika. Tuometinio aukų gyvenimo ir išgyvenimų nėra su kuo lyginti – regis, visi palyginimai supainioja ir nukreipia dėmesį nuo to, kas esminga. Holokausto siaubingumo niekada negali aprėpti jokia vaizduotė. Apie tą gyvenimą niekada neįmanoma išsamiai papasakoti dėl tos priežasties, jog išlikęs gyvas žmogus sugrįžta į įprastą, normalų pasaulį, kuris lemia tai, kad aukai nebeįmanoma visiškai pasitikėti savo praeities patyrimu. Atrodo taip, tarsi jam ar jai reikėtų pasakoti istoriją, nutikusią kitoje planetoje. Gali atrodyti, kad viskas skęsta beprotybės ir netikrovės atmosferoje³³.

Vis dėlto likusieji gyvi nesiliovė pasakoję. Jie savuoju liudijimu bei visomis kitomis pastangomis darbavosi, kad tasai siaubingas košmaras nepasikartotų. Ir jeigu tradicinio pasakojimo forma tam tikrais atvejais neišpildydavo lūkesčių, jos vietoje užgimdavo meno kūriniai: literatūros veikalai, tapybos ar skulptūros darbai, muzikos opusai... Savitais būdais bylojantys apie Holokausto tragediją.

---

³² Ibid.

³³ Plg. Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto alba, 2001, p. 426–430.

Vienas ryškiausių to pavyzdžių, – visiems puikiai žinomas Balys Sruoga ir jo parašyta knyga „Dievų miškas“. Knyga, nors ir pavadinta memuarais, aiškiai skiriasi nuo įprastos prisiminimų stiliškos. Patirtį Štuthofio koncentracijos stovykloje rašytojas perteikė pasirinkdamas juoko raišką – humorą: ironijos, sarkazmo ir grotesko literatūrinės priemonės. Bet pirmiausia jis norėjo liudyti, pasakoti³⁴. Tai svarbu pabrėžti norint akcentuoti *komunikacinę* juoko funkciją.

Abstrakti „Dievų miško“ idėja kilo dar Sruogai kalint Štuthofe. Lietuvių įkaitų grupę paskelbus garbės kaliniais (1943–05–31), Sruoga savo noru dirbo lagerio raštinėje. Rizikuodamas gyvybe, jis domėjosi slaptąja dokumentinio pobūdžio medžiaga. Planavo aprašyti ar išsamiai papasakoti apie lagerio gyvenimą³⁵. Ir, galima tarti, tik per komiškumą bei jo atmainas, Sruogos „Dievų miškas“ tapo atminties savastimi, jam suteiktas įsigyvenantis aiškumas, pajauta jo gyvybinė jėga³⁶. Humorą yra tapęs atramine „Dievų miško“ kolona, knygos stuburu, sykiu ir visos egzistencijos stuburu.

Paslaptinę, daugialypį ir sudėtingą paties juoko jausmingumą lemia juoko ryšys su žmogaus suvokimu, kad jis mirtingas. Juoko ryšys su mirtingumo apmąstymu steigia *juoko kultūrą*, kuri atpažįstama iš „Dievų miške“ aiškiai apčiuopiamo juoko ir mirties (mirties ir juoko) artimumo. Šitaip žiūrint, juoko kultūra nėra vien tik tai, kas kelia mums juoką. Jos įtakos lauke atsiduria ir tai, kas yra rimta, ir į ką nurodo Sruogos „Dievų miško“ gestas mirties link³⁷. Be abejonės, būta ir priešišku reakcijų, jų tebėra ligi šiol.

---

³⁴ Neringa Markevičienė, *Balio Sruogos Dievų miško recepcija*, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2011, T. 34, p. 184.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., p. 188.

³⁷ Plg. Inga Vidugirytė, *Op. cit.*, p. 171–172.

Juokas mirties akivaizdoje laikytas nesusipratimu, dar daugiau – beprotybe. Bet „Dievų miškas“ turi ryškią savitą reikšmę Holokausto literatūros panoramoje³⁸.

* * *

Juoko apraiškų įvairovė turėtų būti suvesta į vienovę. Kiekvienas pajuokavimas yra *gyvenimo* pajuokavimas, didesnės ar mažesnės jo dalies. Virš visų skirtingų juokų yra bendrasis *būties* juokas, kuris jungia žmogų su viskuo, kas yra kartu su juo³⁹. Savaime suprantama, nėra taip, kad viskas kiltų tik iš įtampų, tik iš sudėtingų dvasinių peripetijų, tik iš ypatingų energetinių laukų⁴⁰. Juoke slypi tam tikras bendras pirminis reikšmės sluoksnis, pirmesnis už paskiras išraiškas – tai gyvenimo gestas, būties mimika. Po atskirai aptartomis konceptualiomis juoko reikšmėmis atsiskleidžia bendroji *egzistencinė* juoko reikšmė, kurią juokas ne šiaip perteikia – ši reikšmė *gyvuoja* juoke ir yra nuo jo neatskiriama⁴¹. Juokas savaime yra džiaugsmas, linksmybė. Humoro ir komizmo energija yra begalinė, nes mums patinka juoktis⁴² ir tam bet koks laikotarpis ar metas yra tinkamas.

---

³⁸ Neringa Markevičienė, *Op. cit.*, p. 192, 235.

³⁹ Plg. Viktorija Daujotytė, *Laisvojo mąstymo properšos*, Vilnius: Tyto alba, 2012, p. 141–142.

⁴⁰ Viktorija Daujotytė, *Literatūros fenomenologija: problemikos kontūrai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 49.

⁴¹ Plg. Maurice Merleau-Ponty, *Juslinio suvokimo fenomenologija*, Vilnius: Baltos lankos, 2018, p. 211.

⁴² Henri Bergson, *Op. cit.*, p. 149.